

Тетяна Комлик

УДК 904:316 (3-2) «00/03»

СТАТУС МІСТ ДУНАЙСЬКИХ ПРОВІНЦІЙ

РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У I-III ст. н. е.

(На базі писемних та археологічних джерел)

Розвиток муніципального устрою у дунайських провінціях Паннонія і Меозія припадає на I-III ст. н. е., що підтверджено епіграфічними та археологічними джерелами. У часи правління імператорів Августа та Адріана міста переважно засновували як колонії ветеранів, що походили з різних частин Римської імперії і приносили свою культуру у нові міста. У II ст. н. е. в міста переростають місцеві племінні центри кельтів та фракійців. Навколо військових таборів формуються цивільні поселення – канаби, які з часом також отримують статус міст.

Римське провінційне місто, як центр римської культури у провінціях Паннонія та Мьозія, існувало впродовж I-III ст. н. е. Про це свідчать епіграфічні джерела, які дійшли до наших часів у латинських написах храмових посвят, епітафіях, а також твори античних авторів¹.

Розвиток муніципального устрою у дунайських провінціях можна поділити на три етапи². З початком процесу романізації і до часів імператора Адріана міста переважно засновувались як колонії ветеранів, що оселялись поблизу місць своєї служби після її закінчення. Самі ж ветерани походили з міст Італії, Галлії. Протягом II ст. н. е. у міста трансформуються місцеві племінні центри, а також цивільні поселення – канаби, які формувались і зростали поблизу розташування римських легіонів. В цей період відбувається потужна колонізація зі східних областей Римської імперії, особливо під час правління імператора Марка Аврелія (161-180 рр. н. е.). У роки правління династії Северів процес урбанізації досяг свого апогею. Окрім великих міст, у дунайських

¹ Corpus Inscriptionum Latinarum (далі – CIL). – Vol. 1-16. – Berolini, 1863-1946; Scriptores Historiae Auguste (далі – SHA) / Ed. E. Hohl. - Lipsiae: Teubner, 1965. Vol. I-II; Страбон. Географія в 17 кн. / Пер., стаття и коментарии Г. А. Стратановского. – Ленинград: Наука, 1964; Тацит Публій Корнелій. Сочинения: в 2 т. / Отв. ред. С. Л. Утченко. – Ленинград: Наука, 1969.

² Колосовская Ю. К. Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура Древнего Рима. – В 2 т. – М.: Наука, 1985. – Т. 2. – С. 169.

провінціях залишались значні сільські території й існувало багато сіл та віл – *vici* і *pagi*, - які входили у племінні райони (*civitates*)³. Ці села отримували назву по імені (*cognomen*) першого поселенця, поставленого у родовому відмінку.⁴

Упродовж I-III ст. н. е. відбувається зростання міст, збільшується кількість населення та розбудовуються міські землі. Соціальну структуру міст у цей час складали різні категорії громадян. Переважно вони були водночас і жителями міст, і власниками земель на його сільській території. Однак, в кінці III ст. н. е. внаслідок соціально-економічної та політичної кризи Римської імперії відбувається занепад торгівлі й ремесла, які були основним видом діяльності міських жителів.

Заснування міст в період римського господарювання принесло значні зміни у життя місцевого населення. Рим регулярно розселяв своїх громадян на території підкорених народів нових провінцій і саме ці поселенці складали тут міцну основу римського володарювання.

У Паннонії масове поселення римських громадян демобілізованих з армії, відбувалось лише на територіях, завойованих до 45 р. н. е., тобто південніше річки Драви і у західній частині провінції: у містах Сірмії, Сіскії, Емоні та Саварії⁵. Ці колонії були побудовані за проектами інженерів, згідно з якими жилі квартали розташовувались у суворому порядку, а вулиці перетинались під прямим кутом. Якщо місцеві умови дозволяли, то на перетині головних вулиць (*cardo maximus*) знаходився форум, центр торгівельного та політичного життя міста. До форуму відносився і храм капітолійської тріади, побудований на честь головних богів імперії: Юпітера, Юнони і Мінерви.

У провінціях статус міста надавали тому чи іншому поселенню за розпорядженням імператора⁶. Населення нового міста з правом римського громадянства вносили в трибу імператора і місто таким чином додавало до своєї попередньої назви почесний епітет, створений від родового імені імператора, як, наприклад, Еліїв муніципій Карнунт (*municipium Aelium Carnuntum*). Муніципій Аквінк також отримав це родове ім'я Еліїв (*municipium Aelium Aquincum*). Йому був наданий статус міста за часів Адріана в 124 р. н. е., а імператор Септимій Север у 193 р. н. е. надав йому статус колонії, після чого місто стало називатись *colonia Septimia Aurelia Antoniniana Aquincum*, яке було ще недавно племінним центром місцевого кельтського племені еравісків. Імператор

³ *Vulpe R.* La Dobrudja. Bucarest: Editura Academiei R.P.R., 1938. P. 185.

⁴ *Штаерман Е. М.* Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. С. 128.

⁵ Там само.

⁶ SHA, *Hadrian*, 21, 1.

Олександр Север надав деяким дунайським містам, в тому числі й Аквінкуму, титул “блискучої” колонії (*colonia splendidissima*)⁷.

Однак з появою міста, племінна община еравісків не зникла. Північна частина племінного району (цивітату), до якого належала ця община, була приєднана за імператора Адріана до Аквінка, а місцеві жителі отримали статус римських громадян. Сам Адріан, перед обранням його імператором, був намісником Нижньої Паннонії, а його резиденція розташовувалась у аквінкському палаці⁸.

Міста Карнунт і Аквінк отримали такі значні привілеї ще й тому, що були центрами перетину важливих торгівельних шляхів. Дорога з Аквінка йшла у райони варварської периферії, де проживали племена квадів⁹. З міста Аквілеї починався знаменитий “бурштиновий шлях”¹⁰. Він проходив через паннонські міста Емону, Петовіон, Залу, Саварію. Далі дорога сягала Карнунта, потім через Дунай прямувала у балтійські землі¹¹. У цих землях, як повідомляє Тацит, проживало плем’я естіїв¹².

Колонія Саварія була заснована у 50 р. н. е. імператором Клавдієм, який поселив там ветеранів легіону XV Аполлінарія. Площа колонії Саварія під час свого розквіту сягала близько 100 га. Місто було побудоване на перетині двох великих торгівельних шляхів, одним з яких був вищезгаданий “бурштиновий шлях”. Більша частина муніципія Саварії була зайнята громадськими будівлями та святилищами. У південній частині міста знаходився великий квартал, де були побудовані храми присвячені східним богам, серед яких центральне місце займав культ богині Ісиди.

Місто Саварія було резиденцією намісника єдиної Паннонії до 106 р. н. е. Незважаючи на втрату містом цього привілею (його роль перебрав Карнунт) та після поділу провінції на Верхню і Нижню Паннонію, воно залишалось центром культу імператора у Верхній Паннонії. У часи реорганізації Саварія знову стала резиденцією намісника провінції (*Pannonia Prima praeses*)¹³. Міська автономія переважно надавалась містам у статусі муніципія або колонії і всі

⁷ СІЛ, III, 10481.

⁸ Терр Л. Из новых раскопок венгерских археологов. // Вестник Древней Истории. - 1955. - № 3. - С. 217.

⁹ Колосовская Ю. К. Дунайские племена и их войны с Римом // История Европы: в 2 томах. - М.: Наука, 1988. - Т. I. - С. 611.

¹⁰ Страбон. География, V, 1, 8.

¹¹ Колосовская Ю. К. Некоторые вопросы истории взаимоотношений Римской империи с варварским миром // ВДИ. - 1996. - № 2. - С. 163.

¹² Тацит. Германия, 45.

¹³ Там само.

провінційні міста мали майже один ступінь автономії. Однак, деяким з них було надане італійське право (*ius Italicum*), яким володіли міста Італії. Колонії з італійським правом мали рівні з римськими містами економічні та юридичні привілеї (на провінційних землях вони були частиною самої Італії).

Міста з італійським правом вилучали з юрисдикції намісника провінції і тому їхня автономія була набагато більшою. Муніципії з подібним правом не сплачували земельного податку (*tributum soli*). Земельні володіння римських громадян були у їх повній власності і могли вільно відчужуватись в той час, як провінція в своїй сукупності, як земля переможених і завойованих ворогів рахувалась власністю римського народу або імператора. Навіть римські громадяни мали лише право володіння. У III ст. стосуються більшість свідчень про статуси провінційних міст, надання статусу колонії не призводило до отримання економічних привілеїв і не означало для міста нічого, окрім зміни його назви.

У Паннонії італійське право отримало декілька міст. Це було місто Емона, у якому імператор Тіберій (14-37 рр. до н.е.) оселив ветеранів паннонських легіонів у 15 році з наданням їм земельних наділів. Місто Саварія мало таке ж саме італійське право.

Більшість міст Паннонії не були колоніями, заснованими при поселенні римських громадян. Вони не були також побудованими з використанням архітектурних планів. Багатолюдні поселення, якщо вони досягали значних розмірів, мали міський характер і швидко романізувались, отримували статус муніципія. Вони не мали чіткого плану забудови, як колонії, і їхні вулиці не були розташовані під прямим кутом, а їх населення часто складалось частково або повністю з місцевого населення (перегрінів). Як звичайно, це були племінні центри, які з часів династії Флавіїв трансформувались у міста, а місцеве населення стало важливим напрямком римської політики, щодо створення системи оборони і місцевого рекрутського набору¹⁴. Флавії надавали племінним центрам міську автономію у рангу муніципіїв. Такий муніципальний статус отримало головне поселення племені латобіків Невіодун, а також племінний центр варцианів – Акравтонія¹⁵. У Невіодуні проживали не лише латобікі. Там була велика община італіків. У написах місто іменувалось *municipium Latobiorum*, і *municipium Flavium Neviodunum*¹⁶. А

¹⁴ *Toth-Vukony G. Beitrage zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus // Acta Arheologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1970. T. XXII. 1-4. S.133-159.*

¹⁵ CIL, III, 3919.

¹⁶ CIL, III, 3925.

його городян називали *Iatobici*¹⁷. Флавії також у великих масштабах надали право римського громадянства аристократії племені боїв.

Подальший розвиток міського устрою у Паннонії був пов'язаний з імператором Адріаном¹⁸. На відміну від династії Флавіїв, що надавала статуси муніципіїв романізованим племінним центрам, де проживало багато римських громадян, Адріан заснував поселення на лімесі та у внутрішніх частинах Паннонії з яких жодне не мало статусу міста й продовжували існувати як родові общини. Імператору Адріану належить право заснування на землях боїв муніципія Мурселли і Могенциани, а також надання Цибалам статусу міста на території заселеній андідзетами. Ці муніципії були організовані південніше річки Драви, у Західній Паннонії. До них також можна віднести міста Салу й Скарбанцію.

Муніципій Скарбанція був заселений італійськими колоністами вже у період Тіберія. Він називався "Оппідум Скарбанція Юлія". Однак статус міста Скарбанція отримала у часи правління Флавіїв. Її жителі, частину з яких склали ветерани паннонських легіонів, були переважно вільновідпущениками з Аквілеї. Вони відігравали важливу роль у торгівельному та економічному житті міста. У Скарбанції було найбільше у всій Паннонії капітолійське святилище з монументальними статуями божественної тріади (Юпітера, Юнони, Мінерви)¹⁹. Храм був побудований у часи Антоніна Пія (138-161). Місто було розташоване поблизу "бурштинового шляху" і зберігало своє торговельне й економічне значення впродовж римського періоду.

До групи муніципіїв, що виникли поблизу таборів легіонів, окрім Карнунта й Аквінка, можна зачислити Брігеціон та Віндобону. Ці міста отримали статус муніципіїв лише за часів імператора Каракалли (198-217). Брігеціон був розташований на захід від військового табору і у ньому був побудований великий капітолій. Міста, подібні Брігеціону, виникали як цивільні поселення і називались канабами. Вони відрізнялись від інших міст тим, що не мали власної землі, а розташовувались на землях легіонів. Через таке положення, населення канаб не могло займатись землеробством, й тому там розвивались торгівля та ремесло. Такі види діяльності були спрямовані на забезпечення потреб військових легіонів, а також на торгівлю з варварською периферією. Населення канаб склали дружини та діти

¹⁷ СІЛ, III, 10804.

¹⁸ Колосовская Ю.К. Паннония в I-III вв. - М.: Наука, 1973. - С.97.

¹⁹ Puczy K. Die enfange der Urbanisation in Scarbantia // Akta Archeologica Academiae Scientaturum Hungaricae. - 1971. - T.23. - 1-4. - S.93.

ветеранів й легіонерів, їх раби і відпущеники, а також місцеве населення. Для ветеранів канаба була другою батьківщиною. Як звичайно, після відставки вони оселялись у канабах поблизу місць своєї служби²⁰.

Канаби мали характерний міський тип забудови: прямокутне планування вулиць, форум, водопровід, терми, амфітеатр, некрополь²¹. У містах на лімесі канаба, сусідній муніципій й сам легіон були тісно пов'язані у господарській і культурній сферах життя. Вони часто будували спільний водопровід. Канаба брала участь у відправі загально провінційного культу і посидала своїх представників на спільні зібрання²².

У III ст. канаби - це були значні міські поселення з високорозвинутою торгівлею та ремеслом. Як зазначено вище, більшість подібних цивільних поселень отримали статус муніципії. Наприклад, канаба в Апулі та канаба V македонського легіону в Потаїссі набули статус міста.

Поблизу Апулу утворилось ще два міста: новий муніципій (*municipium Septimium Apulense*) і старий муніципій.

Канаба II Допоміжного легіону в Аквінку була також інкорпорована у склад міста²³. Населення нових міст було вписане у трибу імператора, а земельні території вони отримали за рахунок вилучення частини земель у легіонів.

Статус міста зобов'язував громадян будувати суспільні будівлі, храми, влаштовувати форум у центрі, виконувати прямокутне планування міста та будувати його будинками типу інсул – окремих житлових блоків²⁴.

Така система інсул та планування міста дуже чітко прослідкована в Емоні. У місті-колонії проживало півтори тисячі римських громадян. Емону вважали найбільшим колонізованим італійським містом у провінції внаслідок колонізації її італіками і близькості до самої Італії. Важливе місце поруч з торгівлею та ремеслом у місті займало землеробство.

Окрім згаданих вище муніципіїв, необхідно назвати таке

²⁰ *Mytsy A.* Die origo castris und canabe // *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.* - 1965. - Т. 13. - 3-4. - S. 429-431.

²¹ *Nagy T.* Der vicus und municipium von Aquincum // *Acta Arheologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* - 1971. - Т. 23. - 1-4. - S. 59-60.

²² *Mytsy A.* Pannonia – Forschung // *Acta Arheologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* - 1973. - Т. 25. - 3-4. - S. 382.

²³ *Ruczy K.* Die Rolle von kulner Kaufleuten in Aquincum // *Acta Arheologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* - 1965. - Т. 13. - 1-4. - S. 98-99.

²⁴ *Колосовская Ю. К.* Паннония в I-III вв. - С. 93.

паннонське поселення як Горсіум. Це велике цивільне поселення було засноване у I ст. на місці військового табору. На перетині вісьмох доріг був розташований центр міста – форум. На півночі муніципія імператором Траяном було побудоване святилище на честь імператора, а також головний вівтар провінції Нижня Паннонія.

Поблизу міста розташоване невелике цивільне поселення (*vicus*), яке належало військовому табору. Однак під час війни з маркоманами воно разом з містом було сильно зруйноване, а у 260 р. було остаточно знищене роксоланами.

За часів імператора Діоклетіана (284-305) місто знову було відбудоване. У II-III ст. н. е. значну частину населення міста складали навколишні племена еравсків²⁵. Епіграфічні надписи свідчать також про присутність у місті італіків. Горсія (Горсіум) отримала статус муніципія при Адріані та стала місцем засідання провінційного зібрання (*consilium provinciae*) Нижньої Паннонії. На форумі була будівля – *templum provinciae* – де проводились загально-провінційні збори. Місто було одним з важливих муніципіїв провінції і його площа становила 80-100 га. Горсія зберігала своє значення ще у IV ст. н. е. і навіть була великим християнським центром.

Іншим значним поселенням, статус якого нам невідомий, була Сопіани, де проживали еравіски²⁶. Проведені археологічні розкопки не з'ясували чіткого розташування й системи вулиць цього римського поселення. Існує припущення, що воно до III ст. н. е. не було містом, а на його місці стояли великі вілли, поруч з якими розташовувались господарські будівлі.

Сопіани були побудовані у середині III ст. н. е. на перехресті доріг, які з того часу почав контролювати гарнізон (*beneficiarius*). У IV ст. н. е. Сопіани буди резиденцією єпископа і в цей період відігравали важливу роль у житті провінції. Однак, нема археологічних даних про те, що Сопіани мали статус муніципія.

Що стосується сільських цивільних поселень (*vicii*), які розташовувались поруч з таборами допоміжних військ, то одне з них виявлене під час розкопок поблизу Інтерцизи. Це велике поселення було розташоване південніше військового табору по обидві сторони дороги лімеса. Перед війнами з маркоманами такі поселення поруч таборів мали тимчасовий характер.

Грецьким містам Мьозії, що була прикордонною провінцією Римської імперії, приділяли особливу увагу. Тут було зосереджено багато

²⁵ *Fitz J. Excavations in Gorsium // Acta Arheologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1972. T. 24. 1-3. S. 30.*

²⁶ *Felep F. Sopiana. – Budapest: Acad. Kiady, 1984. – P. 392.*

римських легіонів, проводилась активна політика колонізації, створювались поселення ветеранів, яких уряд наділяв землею і надавав податкові пільги. Поступово на місці легіонних таборів зростали міста та розвивалось рабоволодіння. Романізація відбувалась тут поступово.

У Добруджі, що входила до складу провінції Нижня Мьозія, романізація відбувалась дещо повільніше. Такій ситуації сприяв фактор того, що на відміну від Паннонії, Мьозія була одним з античних центрів, колишньою грецькою колонією²⁷.

Тому у цій провінції романізація була повільнішою і часто перепліталась з грецькими впливами й традиціями. Однак, мьозійські міста отримували велику вигоду від входження до складу імперії та політики римлян, яка була спрямована на підтримку економіки й традиційних еллінських устоїв життя.

Римська влада була зацікавлена у розвитку торгівлі і тому у міста призначала особливих чиновників-логістів, які слідкували за станом фінансів та торгівлі. Купці й ремісники Том, Істрії, Діонісополя, Каллатіса об'єднувались у колегії, у які входили греки та римляни. У західнопонтійських містах був розповсюджений культ Діоніса, який у правління династії Антонінів злився з офіційним провінційним культом імператора.

Контроль над всіма сферами діяльності еллінських полісів здійснювався з боку романізованої грецької знаті, яка все ж таки зберігала грецькі звичаї, культуру, мову. Західнопонтійські міста зберігали традиційний грецький устрій та адміністрацію. У Нижній Мьозії латина так і не змогла замінити грецьку мову, якою писали навіть римські громадяни.

На території Нижньої Мьозії Траян створив декілька міст (Marcianopolis Nicopolis ad Istrum, який спочатку входив до складу провінції Фракії і лише номінально належав Мьозії, Тгораеум Траіан та інш.). З них найбільше дослідженим є місто Нікополь, яке було сильно зруйноване готами у 251 р.²⁸ Під час розкопок були виявлені залишки храмів Зевса, Артеміди, Асклепія. Також був знайдений акведук, який починався біля села Мусіна. У місті існувало дуже багато азійських культів, які свідчать про те, що Траян розселив тут азійських емігрантів. Крім них до складу населення Нікополя входили ветерани мьозійських легіонів – I Італійський та V Македонський. Також тут проживало і місцеве фракійське населення.

Інше місто - Марціанополь, що також засноване Траяном, знаходилось неподалік Одесс на перетині двох доріг. Одна з яких вела

²⁷ Чаплыгина Н. А. Римляне на Дунае. - Кишинев-Штиинца, 1990. - С. 91.

²⁸ Златковская Т.Д. Мезия в I - II веках нашей эры. - М., 1951. - С.99.

до Одесс, а друга в Дуростор. Населення міста складалось з римлян, греків та фракійців²⁹.

Міста Нікополь й Марціанополь мали право карбувати монети за дозволом намісника провінції.

У провінції Мьозія подібно до Паннонії виникали цивільні поселення – канаби. Однак, на думку Златковської Т. Д., вони не утворювалися як поселення навколо військових таборів, а формувалися на місці автохтонних поселень гетів і фракійців, як, наприклад, це відбулось навколо Дуростора, що за часів Марка Аврелія отримав статус муніципія (*municipium Aurelium*)³⁰. У цей же час гетське поселення Трезміс також стає муніципієм. Фракійське поселення Еск довгий час було місцем стоянки римських легіонів, а пізніше отримало статус колонії з італійським правом³¹. На ньому ж у II ст. н. е. було засноване місто Ратіарія. Місто *Comula* (Добруджа) у часи Марка Аврелія була муніципієм, а зі середини III ст. н. е. стала колонією³².

Тому можна говорити, що не військові табори визначали місця виникнення нижньомьозійських міст, а головно, фракійські поселення, які з'явилися ще задовго до прибуття римлян у місця, що були важливими у стратегічних й торгівельних відношеннях.

Отже, розвиток муніципального устрою у дунайських провінціях Паннонія та Мьозія припадає на I-III ст. н. е. Це підтверджують епіграфічні джерела, археологічні матеріали та відомості. Впродовж правління імператора Августа й до часів Адріана міста засновувались як колонії ветеранів, які за етнічним походженням були вихідцями з різних частин Римської імперії і які приносили у нові міста свою релігію і традиції. Серед таких міст можна назвати Саварію, Емону Скарбанцію. У II ст. н. е. в міста переростають місцеві племінні центри. В Паннонії це кельтські поселення (Аквінк, Сопіани), а у Мьозії фракійські та гетські (Еск). Навколо легіонних стоянок формуються канаби – цивільні поселення, де часто проживали дружини та діти ветеранів. Вони з часом також отримують статус міст подібно до мьозійських Дуростора і Трезміса. У часи правління династії Северів процес урбанізації досягнув свого апогею. Це сприяло тому, що в романізованих містах створена нова соціальна структура до якої увійшли різні категорії населення. На цій основі активно розвивається торгівля, ремесло та римська культура.

²⁹ CIL, III, 14426.

³⁰ Ibid., 7474.

³¹ Ibid., 753, 7429.

³² Ibid., 753.

Tetyana Komlyk

**THE STATUS OF THE PROVINCIAL DANUBE CITIES IN
ROMAN EMPIRE IN I-III th c.**

The article deals with the problem of the status of the provincial Danube in the I-IIIth c. It is based on the epigraphical sources (CIL) and archaeological excavations. In August's and Hadrianus's time the cities founded as colonia of veterans, that came from the different parts of empire and kept their traditions. In the II centuries the trib's centers became new cities.

Key words: Danube, Roman Empire, cities, archaeological excavations.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2001

Прийнята до друку 28.12.2001